

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
— Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hoff-
man τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank,
τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ.
καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης. — Ραφ. Δήμου, καθ. τοῦ Πανε-
πιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμ. — Κ. Τριανταφυλλόπου-
λος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust
ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσαμαδὸς σύμβου-
λος ἐπικρατείας. — Χ. Τζωρτζόπουλος ἔκτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης. — Franz Boehm ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg
— Παν. Κανελλόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Κωνσταν-
τῖνος Τσάτσος ἔκτ. καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Ἰωάν. Θεοδωρα-
κόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Θεσ)νίκης. — Θεμ. Τσάτσος ὑφηγ.
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΡΩΝ 41

1933

ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ GIORGIO DEL VECCHIO

ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΑΤΣΟΥ

(Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου)

II. Ἡ ἐννοια τῆς κοινωνίας.

Τὸ δίκαιον δὲν ὁρίζεται παρὰ μόνον ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν κοινωνίαν καὶ δὴ πρὸς ὠρισμένον εἶδος αὐτῆς, τὴν πολιτείαν. Τὸ δίκαιον εἶναι, ὡς ἤδη ἐρρήθη, ἡ ἑτερόνομος ρύθμισις συνόλου κοινωνικῶν πράξεων (ἴδε ἄνωτ. σελ. 84). Τὸ σύνολον τοῦτο τῶν πράξεων σχηματίζεται ἐκ τῆς κοινῆς τάξεως ἣτις τὰς διέπει. "Ὅσας ἔχομεν τάξεις αὐτονόμους ἢ ἑτερονόμους, ἠθικὰς ἢ πολιτειακάς, τόσας ἔχομεν καὶ κοινωνίας.

Ὁ del Vecchio ὁρίζει τὴν κοινωνίαν (Lezioni σελ. 266) ὡς «σύμπλεγμα σχέσεων καὶ ἀναφορῶν, δι' ὧν πλείονες ἀτομικαὶ ὑπάρξεις ζῶσιν καὶ ἐργάζονται ἠνωμένως, εἰς τρόπον ὥστε νὰ σχηματίζωσιν νέαν καὶ ἄνωτέραν ἐνότητα». Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ δίκαιον διέπει πράξεις, ἡ δὲ κοινωνία ἣτις πρέπει νὰ διέπεται ὑπὸ τοῦ δικαίου ἀποτελεῖται ἀπὸ σχέσεις καὶ ἀναφοράς, δὲν πρέπει νὰ δυσκολεύσῃ τὴν συσχέτισιν δικαίου καὶ κοινωνίας. Αἱ σχέσεις καὶ αἱ ἀναφοραί, περὶ ὧν ὁμιλεῖ ὁ ὀρισμὸς τῆς κοινωνίας, δὲν εἶναι παρὰ τὰ νοήματα τῶν κοινωνικῶν πράξεων, δεδομένου ὅτι αὐταὶ τοῦτο τὸ νόημα ἔχουν· ὅτι συσχετίζουσι διὰ τῆς ἐξωτερικῆς ἐκδηλώσεώς των τὰ ἄτομα πρὸς ἄλληλα. Ὡστε δὲν λέγομεν οὐσιαστικῶς τι διάφορον ὅταν ὁμιλῶμεν περὶ συνόλου πράξεων ἀντὶ περὶ συνόλου σχέσεων ἢ ἀναφορῶν. Τὸ σημαῖνον ἐν τῷ ὀρισμῷ τούτῳ εἶναι ὅτι ἐκ τοῦ συμπλέγματος τῶν ἀναφορῶν ἀνακύπτει μιὰ «ἄνωτέρα ἐνότης». Ἡ ἄνωτέρα αὕτη ἐνότης εἶναι τὸ κοινὸν στοιχεῖον πασῶν τῶν ἀναφορῶν, τὸ κοινὸν νόημα αὐτῶν. Καὶ τὸ κοινὸν τοῦτο νόημα ἐκφράζεται ἐν τῇ ἐνιαίᾳ «τάξει», ἣτις διέπει τὸ σύμπλεγμα τῶν ἀναφορῶν. Ὅθεν αὕτη ἢ «ἄνωτέρα ἐνότης» δὲν εἶναι ψυχολογικὸν ἢ βιολογικὸν τι στοιχεῖον, ἀλλὰ στοιχεῖον καθαρῶς νοητόν. Φορεὺς ὅμως τῆς νοητῆς ταύτης ἐνότητος εἶναι κατὰ κανόνα ψυχολογική τις ἢ βιολογική ἐνότης. Τοῦτο καθίσταται ἐμφανὲς ἐκ τῆς γενέσεως τῆς κοινωνίας. «Ἡ κοινωνία», λέγει ὁ del Vecchio (Lezioni σελ. 266), «εἶ-

ναι δεδομένον τῆς φύσεως, ὅπερ διακαθορίζεται ἐκ τῆς ἀνάγκης ἣν ἔχει ὁ ἄνθρωπος τῶν ὁμοίων του». Βιολογικὰ καὶ ψυχολογικὰ αἷτια ἐγέννησαν τὴν κοινωνικὴν ζωὴν. Ἄλλὰ «διὰ τῆς προοδευτικῆς ἀναπτύξεως τῶν ἀνθρωπίνων ἱκανοτήτων νέαι ἀφορμαί, νέοι λόγοι ἐπιπροστίθενται διὰ νὰ ἐνισχύσουν καὶ νὰ καταξιώσουν τὴν κοινωνίαν. Ἐν αὐτῇ εὐρίσκει τὸ ἄτομον τὴν κατὰ τὰς ποικίλας αὐτῆς ἐκδηλώσεις ὁλοκληρωσιν τῆς ζωῆς του, ὡς καὶ τὴν δυνατότητα νὰ ἐπιτύχη τοὺς ὑψηλοτέρους σκοπούς του». Τότε ὅμως πλέον ἢ κοινωνία παύει νὰ εἶναι ἐν ἁπλοῦν φυσικὸν φαινόμενον καὶ καθίσταται ἱστορικὸν γεγονός. Λίαν δὲ ὀρθῶς λέγει ὁ del Vecchio (ἐνθ. ἀν. σελ. 270), ὅτι ἡ σοβαρὰ κοινωνικὴ ἐρευνα πρέπει νὰ ἀναζητῆ «ἐν τῇ ἐνότητι τοῦ πνεύματος τὴν οἴζαν τῆς κοινωνικῆς φαινομενολογίας».

Ἄλλ' ἐκ τοῦ σημείου τούτου ἀναχωρεῖ ἀσφαλῶς καὶ ὁ del Vecchio διὰ νὰ λύσῃ τὸ πρόβλημα τοῦ ὀργανικοῦ χαρακτήρος τῆς κοινωνίας. Καὶ ὅτι ὁ κοινωνικὸς ὀργανισμὸς δὲν δύναται νὰ ταυτισθῆ ἢ καὶ παραλληλισθῆ πρὸς τὸν φυσικὸν ὀργανισμόν, τοῦτο δὲν ἀμφισβητεῖται πλέον σοβαρῶς ἐν τῇ ἐπιστήμῃ. Λέγοντες ὅτι ἡ κοινωνία εἶναι ὀργανισμὸς, μεταχειρίζομεθα μίαν ἀναλογίαν βοηθητικὴν τῆς κατανοήσεως τοῦ πράγματος καὶ οὐδὲν πλέον (Lez. σελ. 270). Αἱ προηγουμένως κρατήσασαι βιολογικαὶ καὶ γενικῶς ὑλιστικαὶ θεωρίαι, ὡς λίαν ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ del Vecchio, ἀπλῶς «συνήργησαν εἰς τὴν δυσφήμισιν τῆς νεωτέρας κοινωνιολογίας» (ἐνθ. ἀν. σελ. 270). Δύο εἶναι αἱ οὐσιώδεις διαφοραὶ κοινωνίας καὶ ὀργανισμοῦ. Ἐν πρώτοις ὁ ὀργανισμὸς εἶναι ἐν ὅλον συγκεκριμένον, ἐνῶ ἡ κοινωνία εἶναι ἐν ὅλον διακεκριμένον, τουτέστι ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἄτομα τοῦ ὀργανισμοῦ τὰ ἄτομα τῆς κοινωνίας εἶναι αὐτόνομα καὶ ἀνεξάρτητα ἀπ' ἀλλήλων. Ἄλλ' ἡ σπουδαιότερα διαφορὰ συνίσταται εἰς τοῦτο· ὅτι ἕκαστον ἄτομον ἐν τῇ κοινωνίᾳ δὲν εἶναι μόνον μέσον, ἀλλ' εἶναι τὸ ἴδιον σκοπός· ἔχει κατ' ἀκολουθίαν ἀπόλυτον ἀξίαν (ἐνθ. ἀν. σελ. 271). Ἡ τοιαύτη ρῆσις εἶναι ἀποφασιστικὴ διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς ὅλης περὶ κοινωνίας θεωρίας τοῦ del Vecchio καὶ ἀποδεικνύει τὴν ἐν τῇ ἰδεοκρατικῇ κατευθύνσει συνέπειαν τοῦ ἰταλοῦ φιλοσόφου. Εἰς τὸν φυσικὸν ὀργανισμόν τὰ ἄτομα εἶναι ἀπλῶς μέσα τοῦ ὅλου, ἀλλ' ἡ κοινωνία καὶ τὸ διέπον αὐτὴν σύστημα δικαίου δὲν δύναται νὰ νοηθοῦν «χωρὶς τὴν ἐννοίαν τῆς ἀξίας τῆς προσωπικότητος» (ἐνθ. ἀν. σελ. 271). Ἡ ἀξία δὲ τῆς προσωπικότητος θεμελιούται ἐπὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς. Ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου καθίσταται ἤδη ἐμφανὴς ἡ νοητὴ ὑπόστασις τῆς κοινωνίας. Ἐὰν ἡ κοινωνία ἐθεωρεῖτο ὡς ἀπλῶς αἰσθητὸν φαινόμενον βιολογικὸν ἢ ψυχολογικόν, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ λόγος περὶ προσωπικότητος καὶ ἐλευθερίας. Ὁ ἕπερ τὰ ὀρθὰ ὅρια παραλληλισμοῦ κοινωνίας καὶ ὀργανισμοῦ παρὰ Πλάτωνι καὶ Ἀριστοτέλει ἀποτελεῖ, κατὰ del Vecchio, τὸν λόγον δι' ὃν οὗτοι δὲν κατηξίωσαν πρεπόντως τὴν προσωπικότητα καὶ δὲν ἐδυσκολεύθησαν εἰς τὴν δικαιολόγησιν τῆς δουλείας (ἐνθ. ἀν. σελ. 272). Τὸ γεγονός ὅτι ἡ κοινωνία εἶναι νοητὴ ἐνότης καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ἐξήγησιν

τῆς πολλότητος τῶν κοινωνικῶν κύκλων. Εἶπομεν ἤδη ὅτι ὅσαι κοινο-
νικαὶ «τάξεις» τόσαι καὶ κοινωνίαι. Ὁ del Vecchio λέγει ὅσοι σκο-
ποὶ καὶ κοιτήρια, τόσαι καὶ κοινωνίαι (ἐνθ. ἀν. σελ. 272, ἴδε καὶ σελ.
285—286). Ἡ διαφορὰ ἐγκεῖται μόνον εἰς τὴν διατύπωσιν. Πᾶσα
ἀξία, πᾶς σκοπὸς εἶναι, ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν πραγματικότητα, «δέον». Ἐν
τῷ «δέον» τοῦτο εἰδικεύεται καὶ καθίσταται συγκεκριμένον εἰς τὰς
εἰδικωτέρας ἐπιταγὰς, αἵτινες ἀποτελοῦν καὶ μέσα πραγματοποιήσεως
τοῦ ἀρχικοῦ δέοντος, τῆς ἀρχικῆς ἐπιταγῆς. Πᾶς σκοπὸς ἔχει οὕτω τὰ
μέσα τῆς πραγματοποίησός του. Μέσον δὲ πραγματοποίησεως ἐνὸς
κοινωνικοῦ σκοποῦ εἶναι σύνολον εἰδικῶν κανόνων, ἡ κοινωνικὴ «τάξις».
Ὅθεν ὅπου ὑπάρχει σκοπός, ὑπάρχει καὶ κοινωνικὴ τάξις. Ἀπειράριθ-
μοὶ εἶναι οἱ κοινωνικοὶ σκοποί, ἀπειράριθμοὶ αἱ κοινωνικαὶ τάξεις,
ἀπειράριθμοὶ καὶ αἱ κοινωνίαι (ἐνθ. ἀν. σελ. 272). Καὶ τὸ σπουδαῖον
εἶναι ὅτι ἕκαστον ἄτομον, ἀλλὰ καὶ ἕκαστη σχέσις, ἕκαστη πράξις ἀνήκει
εἰς πολλὰς ἐξ αὐτῶν. Ἐν αὐτῷ αἰσθητῷ ὑπόστρωμα γίνεται φορεὺς
πολλῶν νοημάτων, πολλῶν κοινωνικῶν ἀξιῶν ἢ σκοπῶν. Αἱ ἀνωτέρω
ἀπόψεις ἀποτελοῦν θεμελιώδη καθ' ἡμᾶς ἀρχὴν πάσης κοινωνικῆς
θεωρίας καὶ δὲν ἐκαλλιεργήθησαν εἰσέτι ἐπαρκῶς ¹⁾.

III. Ἡ ἔννοια τῆς πολιτείας.

Ἐν καὶ τὸ σπουδαιότερον εἶδος κοινωνίας εἶναι ἡ πολιτεία (Lez.
273) ²⁾. Χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ εἴδους τούτου εἶναι ὅτι ἡ παρ'
αὐτοῦ ἀσκουμένη ἐξουσία, εἶναι ἐξουσία δικαίου. Ἐν πάσῃ κοινωνίᾳ
ἔχομεν τάξιν διέπουσαν τὰς κατ' ἰδίαν πράξεις. Ἡ τάξις τῆς πολιτείας
εἶναι τὸ δίκαιον. Συνυφαίνονται οὕτω ἀπολύτως δίκαιον καὶ πολιτεία.
Ἡ πολιτεία εἶναι, λέγει ὁ del Vecchio, «τὸ ὑποκείμενον τῆς βουλή-
σεως τῆς θεσπιζούσης τὴν ἔννομον τάξιν» (Lez. 274).

Ἡ πολιτεία δὲν ἐμφανίζεται, παρὰ del Vecchio, ὡς ταυτόσημος
πρὸς τὸ δίκαιον, ὡς σύνολον πράξεων ἢ σχέσεων, ἀλλ' ὡς τὸ ὑποκείμενον
τῶν πράξεων καὶ κατ' ἀκολουθίαν τῶν σχέσεων τῶν συναποτελουσῶν
τὸ δίκαιον. Γεννᾶται ὁθεν ἡ εὐλογος ἀπορία, πρὸ τῆς τοιαύτης διαφο-
ρᾶς, πῶς δύναται ἡ πολιτεία νὰ θεωρηθῇ εἶδος τῆς κοινωνίας, ἣτις
ὠρίσθη ὡς σύνολον σχέσεων. Φαίνεται ὅτι ἐν προκειμένῳ ἐκράτησε
παρὰ τῷ ἰταλῷ φιλοσόφῳ ἄλλη σειρά σκέψεων. Πράγματι, πᾶσα πρά-
ξις πρέπει νὰ καταλογίζεται εἰς ὠρισμένον πρόσωπον. Ἡ ὅλη ἐνιαία
πολιτειακὴ ἐνέργεια πρέπει νὰ καταλογισθῇ εἰς πρόσωπόν τι, εἰς τὴν

¹⁾ Ἴδε εὐρυτέραν ἀνάπτυξιν τῶν ἐν τῷ κειμένῳ ἐν ἡμετέρῳ Begriff des
positiven Rechts (1928) σελ. 69, 76, 78 κ. ἑ.

²⁾ Ἴδε ὡς πρὸς τὴν παράγραφον ταύτην καὶ Sulla statualità del diritto
ἐν Riv. d. Fil. d. diritto. IX σελ. 1—21 ἢ γαλλικὴν τούτου μετάφρ. ἀπὸ G.
Morin A propos de la conception étatique du droit (1930).

πολιτείαν. Ὁ τοιοῦτος καταλογισμὸς τοῦ δικαίου, ὡς πολιτειακῆς ἐνεργείας θεωρουμένου, εἰς τὸ πρόσωπον τῆς πολιτείας δὲν δύναται οὐδαμῶθεν νὰ ἀμφισβητηθῇ. Ἀλλὰ θὰ ἔπρεπε ἡ αὐτὴ διάκρισις μεταξὺ προσώπου καὶ πράξεως νὰ γίνῃ καὶ ὡς πρὸς τὸ γένος τῆς πολιτείας, τὴν κοινωνίαν.

Τοια εἶναι τὰ στοιχεῖα τῆς πολιτείας κατὰ del Vecchio: λαὸς, γῶρα¹⁾ καὶ ἐξουσία δικαίου. Τὰ δύο πρῶτα εἶναι «φύσεως ὑλικῆς καὶ ἀποτελοῦν, κατ' οὐσίαν, ἀναγκαίως πραγματικὰς προϋποθέσεις· τὸ τρίτον εἶναι φύσεως μορφολογικῆς (νοητῆς) καὶ εἶναι λογικῶς τὸ σπουδαιότερον» (Lez. 274). Πράγματι τοῦτο εἶναι τὸ ἀποφασιστικὸν διὰ τὴν πολιτείαν γνῶρισμα, τοῦτο εἶναι ἡ οὐσία τῆς πολιτείας. Ἡ πολιτεία ὅπως καὶ τὸ δίκαιον εἶναι, λογικῶς θεωρούμεναι, νοητὰ ὄντοτητες. Τὸ δὲ εἰδικὸν νόημα τῆς πολιτείας εἶναι τὸ δίκαιον, τοῦτέστιν ἡ εἰδικὴ ἐκείνη ἀξία, ἣτις καταξιώνει τὴν πραγματικότητα, διὰ νὰ τὴν καταστήσῃ πολιτείαν. Καὶ εἴτε ταῦτισθῇ πρὸς τὸ δίκαιον εἴτε ὀρισθῇ ὡς ὑποκείμενον τοῦ δικαίου, ἡ πολιτεία εἶναι νοητὴ ὄντοτης. Ὁ λαὸς δὲ καὶ ἐνδεχομένως ἡ γῶρα, ἀποτελοῦσιν, ὡς λίαν χαρακτηριστικῶς λέγει ὁ del Vecchio, «τὰς ἀναγκαίως πραγματικὰς προϋποθέσεις» αὐτῆς.

Μία πρᾶξις ἔχει τὸ κῆρος, τὴν ἀξίαν τοῦ δικαίου μόνον ἀφοῦ προσνεύμῃ αὐτῇ τὸ κῆρος τοῦτο τὸ δίκαιον διὰ τῶν κατ' ἰδίαν κανόνων δικαίου. Ἡ ἰδιωτικὴ βούλησις οὐδεμίαν ἔχει κατὰ δίκαιον ἀξίαν αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν πρὸς ἐπιτέλεσιν πράξεων δικαίου. Ταύτην ἀντλεῖ ἀποκλειστικῶς ἐκ τῶν κανόνων τοῦ θετικοῦ δικαίου (Lez. 284). Διὰ τῆς σκέψεως ταύτης ὀλοκληροῦται ἡ σύμπτωσις δικαίου καὶ πολιτείας, ἣτις ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς θεμελιώδη μεθοδολογικὴν βᾶσιν τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐννοια τοῦ δικαιώματος συνάγεται ἐντεῦθεν.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ἐν τῇ πολιτειολογικῇ ἐρευνῇ τοῦ del Vecchio εἶναι ὅτι καὶ πέραν τῶν ρηθειςῶν ἀναγκαίων λογικῶν μορφῶν τῆς περὶ πολιτείας θεωρίας, διεισδύει καὶ βαθύτερον εἰς τὴν ἠθικὴν οὐσίαν τῆς πολιτείας. Ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ ἀνακύπτει πρώτη ἡ σκέψις τῆς, ὑπεράνω τῶν ποικίλων τάξεων, κομμάτων καὶ σωματειακῶν ὀργανισμῶν, ἐνότητος τῆς πολιτείας. Δὲν ἀποκλείεται πολλὰ νὰ σχηματισθῶσιν ἐντὸς τῆς πολιτειακῆς σφαιράς αὐτοτελεῖς ἐξουσιαστικαὶ κοινωνίαι. Ἀλλὰ θὰ ἦτο ἀντίθετον πρὸς τὴν ἀνωτάτην ἠθικὴν ἀξίαν τοῦ κράτους, ἂν αἱ κοινωνίαι αὗται ἤρχοντο εἰς ἀντίθεσιν πρὸς αὐτό. Τοιαῦται ἀντιθέσεις μὴ ἔχουσαι θέσιν εἰς εὐστάθουσας πολιτείας, ἀποτελοῦν τὸ γνῶρισμα τῶν πολιτειακῶν κρίσεων, κρί-

1) Ὅτι ἡ γῶρα δὲν ἀποτελεῖ ἀναγκαῖον συστατικὸν στοιχεῖον τῆς πολιτείας, τοῦτο ὑπεστηρίξαμεν ἐκτενῶς ἀλλαγῶν καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπιπλένωμεν ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου. Ἴδὲ τὸ ἡμέτερον Begriff d. posit. Rechts (1928) σελ. 85, 159.

σεων αἱ ὁποῖαι ἢ θὰ καταλήξουν «εἰς τὴν μετακίνησιν τοῦ κέντρον βαρύτητος τῆς πολιτείας» δηλ. εἰς τὴν ἀλλοίωσιν αὐτῆς ἢ θὰ καταλήξουν εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῆς πολιτείας διὰ τῆς κατισχύσεως τοῦ «αἰσθήματος τοῦ κράτους» εἰς τὰς συνειδήσεις τῶν φορέων τῶν κατ' ἰδίαν αὐτῶν κοινωνικῶν ἐξουσιῶν (Lez. 287 κ. ε.).

Ἡ τοιαύτη ἐνότης τῆς πολιτείας καθίσταται ἔτι ἐμφανεστέρα ἐν τῇ ἐρευνῇ τῶν σκοπῶν αὐτῆς, ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τοὺς παρ' αὐτῆς ἐξουσιαζομένους. Ὁ del Vecchio ἀναφέρει ἐν πρώτοις τὴν ἐννοίαν τῆς πολιτείας ὡς αὕτη διεμορφώθη ὑπὸ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας (Lez. 294, 31, 33). Πράγματι ἡ πολιτεία, παρὰ Πλάτωνι κυρίως, ἐγκλείει ὁλοκληρὸν τὴν ζωὴν τοῦ ἀτόμου καὶ τὴν ρυθμίζει κατὰ τρόπον ἀφαιρουμένα πᾶσαν πρωτοβουλίαν ἀπὸ τοῦ ἀτόμου. Ἡ τοιαύτη πολιτεία, ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὰ παραδείγματα τῆς σπαρτιατικῆς πολιτείας καὶ ἔτι περισσότερο τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας κατὰ τὸν μεσαῖονα, ὅπου πράγματι ἐπλησίασε τὴν πραγματοποίησίν της, δὲν φαίνεται σύμφωνος πρὸς τὴν ἱστορικὴν μοῖραν τῶν λαῶν μέχρι σήμερον. Τὸ ἀστυνομικὸν κράτος τῶν νεωτέρων χρόνων, διαπνέεται βεβαίως καὶ αὐτὸ ὑπὸ τῆς τάσεως πρὸς ἐπέμβασιν τῆς πολιτείας εἰς σφαῖρας μὴ ἀμέσως συνδεόμενας πρὸς τὸν πολιτειακὸν ὀργανισμόν, ἰδίως εἰς τὴν σφαῖραν τῆς θρησκευτικῆς πίστεως, ἀλλ' ἐξ ἄλλου πλεῖστα ὅσα σημεῖα τοῦ οἰκονομικοῦ βίου ἐπαφίησι ἀδικαιολογήτως εἰς τὴν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν. Πλησιέστερα πρὸς τὴν περὶ πολιτείας θεωρίαν τῶν ἀρχαίων εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Fichte εἰς τὸ «Κεκλεισμένον ἐμπορικὸν κράτος» καὶ ἰδίως ἡ ὑπὸ τοῦ Hegel διατυπωθεῖσα. Καὶ ἐνταῦθα διέπει τὴν ὅλην ζωὴν τοῦ ἀτόμου ἡ πολιτεία, μὲ τὸν αὐτὸν ὡς καὶ παρ' ἀρχαίοις σκοπὸν, τὴν παιδείαν, τὴν καλλιέργειαν. Τούτου ἕνεκεν τὸ κράτος τοῦτο ἀπεκλήθη κράτος πολιτισμοῦ (Lez. σελ. 295). Ἐναντι τῆς ἀπόψεως ταύτης ὀρθοῦται ἡ περιορίζουσα τὸ κράτος εἰς τὰς ἀπαραιτήτους πρὸς διατήρησιν τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς ἐνεργείας. Τοιαύτη φαίνεται ἡ θεωρία τῆς «πολιτείας δικαίου» τοῦ Kant, ἣτις δὲν ἐπιδιώκει τὴν κοινὴν εὐδαιμονίαν, ἀλλ' εἶναι ἀπλοῦς φύλαξ τῆς ἐννόμου τάξεως, παρακωλύων τὴν προσβολὴν τῆς ἐλευθερίας ἑνὸς ἐκάστου. Ἐξ αὐτοῦ τοῦ πνεύματος ἐμφορεῖται καὶ ἡ γαλλικὴ ἐπανάστασις. Ἀκραῖος ὅμως ὑποστηρικτῆς τῆς κατευθύνσεως ταύτης δέον νὰ θεωρηθῇ ὁ Spencer, ὅστις θέλει νὰ ἴδῃ τὴν ἱστορίαν ὡς τὴν προοδευτικὴν χειραφέτησιν τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὸ κράτος. Ἐναντι τῶν δύο τούτων κατευθύνσεων ὁ del Vecchio χαράσσει τὴν μέσην ὁδόν. Δὲν παραγνωρίζει ἀφ' ἑνὸς τὴν αὐτοτελῆ ἀξίαν τῆς προσωπικότητος, ἣν ὑπεστήριξε ὁ Kant, ἀλλὰ καὶ δὲν παραδέχεται τὸν περιορισμὸν τοῦ κράτους εἰς τὴν λειτουργίαν τοῦ φύλακος τῶν νόμων. Ποία πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἔκτασις τῆς διεισδύσεως τοῦ κράτους ἐν τῇ κοινωνικῇ ζωῇ, τοῦτο δὲν δύναται νὰ καθορισθῇ ἐν τῇ θεωρίᾳ ἐπακριβῶς. Φαίνεται ὅμως ὅτι αἱ ἀπόψεις τοῦ del Vecchio εὐρίσκουν τὴν ἄρτιωτέραν των πραγματοποίησιν ἐν τῇ φασιστικῇ ὀργανώσει τοῦ κράτους (Lez. σελ. 290, 297). Πάντως ἡ ἐπίλυσις τοῦ προβλήματος

τῆς σχέσεως πολιτείας καὶ ἀτόμου ἐν τῇ πραγματικότητι μὲν θὰ εὐρίσκειται πάντοτε εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ del Vecchio ὑποδεικνυομένην μέσῃ ὁδόν, ἄλλοτε μὲν εὐνοϊκωτέρα ὑπὲρ τοῦ ἀτόμου, ἄλλοτε δὲ κλίνουσα ὑπὲρ τῆς πολιτειακῆς ἐξουσίας· ἀλλ' ἡ θεωρητικὴ λύσις τοῦ προβλήματος δὲν δύναται νὰ σταματήσῃ πρὸ τῶν τοιούτων ἀναγκαίων συμβιβασμῶν. Τὸ πρόβλημα τοῦτο ὡς πρόβλημα φιλοσοφικὸν δὲν λύεται παρὰ ὅταν ὀρίσωμεν ἢ ὅτι τὸ ἀτομον δὲν ἔχει αὐθυπαρξίαν καὶ νοεῖται μόνον ὡς στοιχεῖον τῆς πολιτείας, ἣτις καὶ ἀποτελεῖ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἰδέας, τοῦ «ἀντικειμενικοῦ πνεύματος», ἢ ὅτι τὸ ἀτομον ὡς ἐλεύθερον συνειδός, ὡς νοῦς, εἶναι φορεὺς τοῦ ἀπολύτου καὶ ἀνωτάτου σκοποῦ τῆς ἱστορίας, ἢ δὲ πολιτεία τὸ ὕπατον μέσον πρὸς πραγματοποίησιν τῆς ἀτομικῆς τελειώσεως, ἢ θεμελιώδης προϋπόθεσις πρὸς δημιουργίαν τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων λύσεων πρέπει ὁ φιλόσοφος νὰ ἐκλέξῃ. Θὰ ἀναγνωρίσῃ ἢ τὰ πρωτεῖα τῆς πολιτείας ἢ τὰ πρωτεῖα τοῦ ἀτόμου· μέση λύσις δὲν ὑπάρχει. Πάντως οὔτε ἡ πρώτη ἐκδοχὴ ἀποκλείει τὴν παραχώρησιν μείζονος ἢ ἐλάσσονος ἀτομικῆς ἐλευθερίας, ἀρκεῖ νὰ παραχωρεῖται αὕτη χάριν τῆς πολιτείας, οὔτε καὶ ἡ δευτέρα ἐκδοχὴ ἀποκλείει τοὺς περιορισμοὺς τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας, ἀρκεῖ οὗτοι νὰ γίνουν χάριν τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας τῶν καθ' ἕκαστον κοινωνῶν. Τὸ θεωρητικὸν πρόβλημα εἶναι τοῦτο· ποῖος εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς ἱστορίας, ἢ πολιτεία ἢ τὸ ἀτομον; Ποῦ πραγματοποιεῖται τὸ ἀπόλυτον, ἐν τῷ ἀτόμῳ ἢ ἐν τῇ πολιτείᾳ; Τὰ μέσα τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου σκοποῦ, ἀναλόγως τῶν ἐκάστοτε πραγματικῶν συνθηκῶν, δύνανται νὰ εἶναι ποικιλώτατα.

IV. Τὸ πρόβλημα τοῦ διεθνοῦς δικαίου.

Τὸ πρόβλημα σχέσεως δικαίου καὶ πολιτείας προσλαμβάνει ἰδιαιτέρως ὀξεῖαν μορφήν κατὰ τὴν θεμελίωσιν τοῦ κύρους τῶν κανόνων τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Εἰς τὰ κατὰ τὸ παρελθὸν θέρος γενόμενα εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τοῦ διεθνοῦς δικαίου τῆς Χάγης μαθήματα «περὶ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν ἀπὸ ἀπόψεως φιλοσοφίας τοῦ διεθνοῦς δικαίου»¹⁾ ἐπιλαμβάνεται ὁ del Vecchio τῆς διεξοδικωτέρας ἐρεῦνης τοῦ προβλήματος τούτου. Πράγματι ἡ ἀπλῆ θέσις τῆς ἀρχῆς «*practa sunt servanda*» δὲν ἔξαρκεῖ διὰ τὴν θεμελίωσιν τοῦ κύρους τῶν διεθνῶν κανόνων δικαίου (ἐνθ. ἀν. σελ. 41). Τὰ ἐν τῇ πολιτείᾳ συναπτόμενα, καθ' ὁρισμένας ὑπὸ τῆς πολιτείας προϋποθέσεις καὶ τύπους σύμφωνα, εἶναι ἔγκυρα δυνάμει ρητῶν κανόνων δικαίου. Ἀλλὰ ποῖα ἢ ἀρχὴ ἢ θεμελιούσα ἀκριβῶς τὴν νομικὴν ἰσχὺν τῶν διεθνῶν κανό-

¹⁾ La Société des Nations au point de vue de la philosophie du droit international, Extrait du Rec. de Cours. de l' Acad. de droit intern. (Sirey, 1932).

νων; Ἡ λύσις ἐν προκειμένῳ ὑπάρχει μόνον ἐν τῇ φιλοσοφικῇ θεμελιώσει τοῦ διεθνoῦς δικαίου, ἐν τῇ ἀναγνωρίσει ἀρχῶν ἰσχυουσῶν ἀνεξαρτήτως πάσης θεσπίσεως ἢ καὶ ἀναγνωρίσεως αὐτῶν. «Ἄς μὴ φοβούμεθα» λέγει ὁ del Vecchio (ἐνθ. ἀν. σελ. 42), «ὅτι ὑφούμενοι πρὸς τὴν λογικὴν τάξιν τῶν πραγμάτων, θὰ ἀπομακρυνθῶμεν τῆς ἐμπειρικῆς καὶ ἱστορικῆς ἀληθείας». «Ἄς μὴ λησμονῶμεν ὅτι τὸ δίκαιον εἶναι καὶ ἱστορικόν, ἀλλὰ καὶ ἰδεολογικόν γέννημα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ἐκδηλοῦται θεικῶς ὡς ἱστορικόν φαινόμενον, συγχρόνως ὁμως διαλάμπει καὶ ὡς ὑπερβατικὴ ἰδέα. Ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὴν μίαν καὶ ὑπὸ τὴν ἄλλην ὄψιν, πηγάζει ἀπὸ τὸ ἴδιον πνεῦμα, ἀπὸ τὴν ἀνθρωπίνην σκέψιν, ἐν τῇ ὁποίᾳ, ὡς ἐδίδασκεν ὁ Vico, πρέπει νὰ ἀνεύρωμεν τὰς ἀρχὰς τοῦ «κόσμου τῶν ἐθνῶν», τοῦτέστι πᾶν ὅ,τι ἐπετελέσθη ἐν τῇ ἱστορίᾳ». Ἀπὸ τῆς λογικῆς ὁμως ταύτης σκοπιᾶς τῶν πραγμάτων καθίσταται δῆλον, ὅτι ἡ κοινωνικὴ τάξις ἀποτελεῖ τὸ ὑπόβαθρον πάσης ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ ἐκ τῆς κοινωνίας πνευματικῆς δημιουργίας. Εἶναι ὡς ἐκ τούτου τοῦ λόγου ἡ κοινωνικὴ τάξις «δέον» ἀπολύτου κύρους. Εἰς πᾶσαν σχέσιν προσώπων καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ εἰς τὰς διεθνεῖς σχέσεις ἀνακύπτει ἡ ἐπιταγὴ τῆς ρυθμίσεως, διότι μόνον ἡ ρύθμισις αὐτῶν ἐξασφαλίζει τὴν ἐλευθερίαν τῆς προσωπικότητος. Οὐδαμοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἡ ρύθμισις αὕτη δὲν εἶναι ἀπόλυτος. Οὐδαμοῦ ἔλλειπει παντελῶς, ἐφ' ὅσον βεβαίως δὲν ἀντιμετωπίζομεν συγκρούσεις φυσικῶν δυνάμεων, ἀλλὰ σχέσεις προσώπων, δηλαδὴ συγκρούσεις δυνάμεων ἠθικῶν. Ἡ πολιτεία εἶναι τὸ ἱστορικόν δημιούργημα, ἐν ᾧ πληρέστερον ἐπραγματοποιήθη ἡ ἰδέα τῆς κοινωνικῆς τάξεως. Ἀλλὰ τοῦτο βεβαίως δὲν ἀποκλείει τὴν ἀτελεστέραν πραγματοποίησιν τῆς ἰδίας ἰδέας καὶ εἰς ἄλλας κοινωνικὰς ἐνώσεις, ὡς π. χ. εἰς τὴν διεθνήν κοινωνίαν. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ διεθνῆς κοινωνικὴ τάξις δὲν εἶναι βεβαίως πολιτειακὴ τάξις τῶν κατ' ἰδίαν πολιτειῶν, ἀλλὰ τάξις μιᾶς εὐρυτέρας κοινωνικῆς σφαίρας ἐχούσης ἰδίαν ὄντοτητα. Ἐὰν ἤδη πᾶσαν ἑτερόνομον ρύθμισιν τῆς κοινωνίας ἀποκαλέσωμεν δίκαιον, τότε ἡ δεοντολογικὴ θεμελίωσις τοῦ διεθνoῦς δικαίου ἔχει συντελεσθῆ. Ἐὰν πάλιν ὡς δίκαιον χαρακτηρίσωμεν μόνον τὴν κοινωνικὴν τάξιν τῆς πολιτείας, τότε ἡ διεθνῆς τάξις ἀνήκει εἰς τὸ αὐτὸ γένος, ἀλλ' οὐχὶ καὶ εἰς τὸ εἶδος τοῦ δικαίου. Εἰς τὴν δευτέραν ὁμως περίπτωσιν μόνον δύναται νὰ ταυτίζεται δίκαιον καὶ πολιτεία. Ὁ del Vecchio, μὴ ταυτίζων ταῦτα, ἀποδίδει διὰ τοῦ ὄρου «δίκαιον» ὅ,τι ἀνωτέρω ἀπεδόθη διὰ τοῦ ὄρου τῆς «κοινωνικῆς τάξεως». Εὐλόγως ὅθεν χωρίζει τὰς ἐννοίας τοῦ δικαίου ἀπὸ τῆς πολιτείας, ἀλλ' ἐξ ἀντιθέτου ἀρρήκτως συνδέει τὰς ἐννοίας τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ δικαίου, δηλαδὴ τῆς κοινωνικῆς τάξεως. Αὕτη εἶναι ἡ μία, ἡ δεοντολογικὴ πλευρὰ τοῦ ζητήματος. (Sulla statualità κτλ. σελ. 19, Lezioni σελ. 291).

Ὡς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω, ἡ κοινωνικὴ τάξις κεῖται ἐν τῇ ἱστορίᾳ μεταξὺ τῆς ἀνεφίκτου πληρότητος καὶ τῆς ἀδυνατοῦ πλήρους αὐτῆς ἀπουσίας. Οἱ κοινωνικοὶ κύκλοι ἀπὸ τοῦ ὅλως ἀσαφοῦς καὶ ἀκαθορί-

στου σχηματισμοῦ, ἐξικνοῦνται μέχρι τῆς πλέον ὀριστικῆς καὶ καθωρισμένης διαμορφώσεώς των. Τὸ καθωρισμένον ἢ οὐ τοῦ κοινωνικοῦ κύκλου, ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ κοινωνικοῦ κύρους τῆς ἐκάστοτε κοινωνικῆς τάξεως. Εἶναι ὅμως σκόπιμον νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς κοινωνίας μόνον ἐκεῖνας αἱ ὁποῖαι ἔχουν ὀπωσδήποτε καταστῆ καθ' ὀρισμένον βαθμὸν συγκεκριμέναι. Πότε μίᾳ ἔνωσις ἀνθρώπων ἔχει ὑπερβῆ τὸν βαθμὸν αὐτὸν καὶ πότε ὄχι, τοῦτο εἶναι ζήτημα καθαρῶς ἐμπειρικῆς, ὑποκειμενικῆς ἐκτιμῆσεως.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι τὸ πρόβλημα ἔχει ἀφ' ἑνὸς μὲν δεοντολογικὸν χαρακτῆρα, (*La société des nations* κτλ. σελ. 47) καθ' ὅσον δέον νὰ ὑπάρχη κοινωνικὴ τάξις εἰς πᾶσαν ἔνωσιν προσώπων πρὸς φύλαξιν καὶ εὐρυσιν τῆς ἐλευθερίας αὐτῶν, τοῦ «δέοντος» τοῦτου ἀποτελοῦντος τὸν λόγον τῆς ἰσχύος πάσης κοινωνικῆς τάξεως τοῦ τε πολιτειακοῦ καὶ τοῦ διεθνοῦς δικαίου, ἀφ' ἑτέρου ὅμως ἔχει καὶ ἐμπειρικὸν χαρακτῆρα, καθ' ὅσον δὲν ἐρευνᾶται ὁ λόγος τῆς ἀντικειμενικῆς ἰσχύος τῶν κοινωνικῶν τάξεων, ἀλλὰ ἡ σχετικὴ ὑπαρξις αὐτῶν, ἡ σχετικὴ πραγματοποίησις τοῦ ἀπολύτου κοινωνικοῦ δέοντος, τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου. Ἐκεῖ παρεμπίπτει καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ βαθμοῦ καθ' ὃν πρέπει νὰ ἔχη καταστῆ συγκεκριμένη μίᾳ κοινωνικὴ τάξις διὰ νὰ ἔχη τὸν χαρακτῆρα τῆς θετικῆς ὑπάρξεως. Ποῖον βαθμὸν πραγματικῆς κοινωνικῆς ἰσχύος πρέπει νὰ ἔχη μίᾳ τάξις διὰ νὰ δύναται νὰ ὀνομασθῆ κοινωνικὴ τάξις, ἐνδεχομένως δίκαιον; Μόνον εἰδικὴ καὶ ὑποκειμενικοῦ κύρους ἀπάντησις δύναται νὰ δοθῆ εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο. Ἀλλὰ τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι τὸ πρόβλημα τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Εἶναι ἡ διεθνῆς κοινωνία τῶν πολιτειῶν πραγματικὴ κοινωνία; Ὁ νοῦς διὰ τῆς δεοντολογικῆς σκέψεως μᾶς λέγει ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρξη τοιαύτη κοινωνία, μᾶς διδάσκει καὶ τοὺς λόγους τῆς ἰσχύος τῶν διεθνῶν κανόνων, εἴτε συμβατικῶς, εἴτε ἄλλως τεθέντων. Ἀλλὰ μόνον ἡ ἱστορία θὰ μᾶς πληροφορήσῃ ἂν ἡ ἐπιταγὴ αὕτη τοῦ νοῦ ἐπραγματοποιήθῃ καὶ δὴ ἂν ἐν τῇ πραγματοποιήσει ταύτῃ ἔχει ὑπερβληθῆ ὁ βαθμὸς ἰσχύος, πέραν τοῦ ὁποίου τὸ δέον καθίσταται θετικὸν δέον καὶ ἡ ἔνωσις προσώπων κοινωνία. Ἡ ἀπάντησις τοῦ del Vecchio εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο, ὅσον ἀφορᾷ τὸ διεθνὲς δίκαιον, κλίνει πρὸς τὴν κατάφασιν (*La société des nations* κτλ. σελ. 69 κ. ἑ., *Lez.* σελ. 287).

Ἡ κατάφασις αὕτη ἀφορᾷ οὐχὶ πλέον τὴν δεοντολογικὴν, ἀλλὰ τὴν ἐμπειρικὴν καὶ θετικὴν ἀποψιν τοῦ προβλήματος· οὐχὶ τὴν λογικὴν, ἀλλὰ τὴν γενεσιουργικὴν ἀποψιν αὐτοῦ. Δὲν πρέπει νὰ συγχέωνται τὸ ζήτημα τῆς πολιτείας καὶ τοῦ δικαίου πρὸς τὸ ζήτημα τῆς θετικῆς πολιτείας καὶ τοῦ θετικοῦ δικαίου.

Ὁ del Vecchio, κυρίως εἰς τὰ προαναφερθέντα μαθήματα ἐν Χάγῃ ὡς καὶ εἰς τὴν μελέτην αὐτοῦ «Περὶ τοῦ πολιτειακοῦ χαρακτῆρος τοῦ δικαίου», ἐπιμένει ἰδιαιτέρως εἰς τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως τῆς θετικῆς πολιτείας καὶ τοῦ θετικοῦ δικαίου, ἐνθα καὶ βασιλεύει ἀπόλυτος ρευστότης ἐννοιῶν καὶ ἀβεβαιότης ὁρίων. Ἀλλὰ δέον σαφῶς ὁ

ἀναγνώστης νὰ χωρίζη τὰ τμήματα ταῦτα τοῦ ἔργου τοῦ del Vecchio πρὸς τὰ πραγματευόμενα τὴν λογικὴν θεμελίωσιν αὐτοῦ. Ἐφ' ὅσον δὲν λησμονεῖ τὴν διάκρισιν ταύτην, ἢ ἀφ' ὑψηλοῦ θεωρία τῆς γενέσεως τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας, ὡς αὕτη διατυποῦται ὑπὸ τοῦ ἰταλοῦ φιλοσόφου, δύναται νὰ καταστῇ ἰδιαιτέρως γόνιμον ἀνάγνωσμα ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν λογικὴν θεμελίωσιν αὐτῶν. Εἶναι αὕτη τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐνδεδειγμένον παρακολούθημα τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου, ἰδίως ὅταν πρόκειται νὰ συνδεθῇ ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου πρὸς τὴν θετικὴν νομικὴν ἐπιστήμην.

* * *

Σκοπίμως περιορισθήμεν εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῶν κυρίων θεμάτων τοῦ συστήματος τοῦ ἰταλοῦ φιλοσόφου. Θὰ εἶναι ἴσως περιττὸν πλεόν νὰ τονισθῇ ὅτι, πλὴν τούτων, πλεῖστα ἄλλα, κατ' ἀνάγκην παρεμπίπτοντα εἰς τὰς μεγάλας γραμμὰς αὐτοῦ, δέχονται νέον φῶς ἐν τῷ συστήματι τοῦ del Vecchio. Ἡ μελέτη τοῦ ὅλου ἔργου εἶναι διὰ τὸν Ἕλληνα ἐπιστήμονα τοσοῦτω μᾶλλον ἐνδεδειγμένη, καθ' ὅσον πρόκειται περὶ τοῦ μόνου σημαντικοῦ συγχρόνου συστήματος, ὅπερ καὶ ὁ μὴ μεμυημένος εἰς τὸν φιλοσοφικὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι δύναται μὲ ὀλίγην καλὴν θέλησιν ἀπροσκόπτως νὰ ἐννοήσῃ.